

Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle levensgeval-
len veel scherper uiterlijke vormen dan nu. Tussen leed en vreug-
de, tussen rampen en geluk scheen de afstand groter dan voor ons;
al wat men beleefde had nog die graad van onmiddellijkheid en
absoluutheid, die de vreugde en het leed nu nog hebben in de
kindergeest. Elke levensgebeurtenis, elke daad was omringd met
nadrukkelijke en uitdrukkelijke vormen, was getild op de verhe-
venheid van een strakke, vaste levensstijl. De grote dingen: de ge-
boorte, het huwelijk, het sterven, stonden door het sacrament in
de glans van het goddelijk mysterie. Maar ook de geringer geval-
len: een reis, een arbeid, een bezoek, waren begeleid door duizend
zegens, ceremonies, spreuken, omgangsvormen.

Tegen rampen en gebrek was minder verzachting dan nu; zij
kwamen geduchter en kwellender. Ziekte stak sterker af bij ge-
zondheid; de barre koude en het bange duister van de winter wa-
ren een wezenlijker kwaad. Eer en rijkdom werden inniger en gre-
tiger genoten, want zij staken nog feller dan nu af bij de jamme-
rende armoede en verworpenheid. Een bonten tabbert, een hel-
der haardvuur, dronk en scherts en een zacht bed hadden nog dat
hoge genotsgehalte, dat misschien door de Engelse novelle in de
beschrijving der levensvreugde het langst is beleden en het leven-
digst ingeboezemd. En al de dingen des levens hadden een pron-
kende en gruwelijke openbaarheid. De leprozen klepten met hun
ratel en hielden ommetochten, de bedelaars jammerden in de ker-
ken, en stalden er hun wanstaltigheid uit. Elke stand, elke orde, elk
bedrijf was kenbaar aan zijn kleed. De grote heren bewogen zich
nooit zonder pralend vertoon van wapens en livreien, ontzag-
wekkend en benijd. Rechtspleging, venten van koopwaar, brui-

loft en begrafenis, het kondigde zich alles luide aan met omme-gang, kreet, klaagroep en muziek. De verliefde droeg het teken van zijn dame, de genoten het embleem van hun broederschap, de partij de kleuren en blazoenen van haar heer.

Ook in het uiterlijk aanschijn van stad en land heerste die tegenstelling en die bontheid. De stad verliep niet zoals onze steden in slordig aangelegde buitenwijken van dorre fabrieken en onnozele landhuisjes, maar lag in haar muur besloten, een afgerond beeld, stekelig van talloze torens. Zo hoog en zwaar de stenen huizen van edelen of koopheren mochten zijn, de kerken bleven met haar omhoogrijzende massa's de aanblik der stad beheersen.

Gelijk de tegenstelling van zomer en winter sterker was dan in ons leven, zo was het die van licht en duister, van stilte en gedruis. De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte, het effect van een enkel lichtje of een enkele verre roep.

Door het voortdurend contrast, door de bonte vormen, waarmee alles zich aan de geest opdrong, ging er van het alledaagse leven een prikkeling, een hartstochtelijke suggestie uit, welke zich openbaart in die wankele stemming van ruwe uitgelatenheid, hevige wreedheid, innige vertedering, waartussen het middeleeuwse stadsleven zich beweegt.

Er was één geluid, dat al het gedruis van het drukke leven steeds weer overstemde, en dat, hoe bont dooreenklinkend, toch nooit verward, alles tijdelijk ophief in een sfeer van orde: de klokken. De klokken waren in het dagelijks leven als waarschuwend goede geesten, die met bekende stem dan rouw, dan blijdschap, dan rust, dan onrust kondigden, dan opriepen, dan vermaanden. Men kende hen bij gemeenzame namen: de dikke Jacqueline, klokke Roelant; men wist de betekenis van kleppen of luiden. Men was ondanks het overmatig klokgelui niet verstompt voor de klank. Gedurende het beruchte tweegevecht tussen twee burgers van Valenciennes, dat in 1455 de stad en het gehele Bourgondische hof in buitengewone spanning heeft gehouden, luidde de grote klok, zolang de strijd duurde, 'laquelle fait hideux à oyr' [wat afschuwelijk was om te horen], zegt Chastellain.¹ In de toren van Onze Lieve Vrouwe te Antwerpen hangt nog de oude alarmklok uit 1316, *Orida*, dat is *horrida*, de verschrikkelijke genaamd.² 'Sonner

l'effroy', 'faire l'effroy' heet het luiden der alarmklok;³ het woord betekende oorspronkelijk onvrede – *exfredus*, daarna de afkondiging van die toestand door klokgelui, dus alarmsignaal, eindelijk schrik. Welk een ontzaglijke bedwelling moet het zijn geweest, als alle kerken en kloosters van Parijs de klokken luidden van de morgen tot de avond, en zelfs de gehele nacht, omdat er een paus gekozen was, die een einde aan het schisma zou maken, of om een vrede tussen Bourguignon en Armagnac.⁴

Van een diep roerende werking moeten ook de processies zijn geweest. Wanneer het bange tijden waren, en die waren het dikwijls, liepen ze soms dag aan dag, weken achtereen. Als de noodlottige twist tussen de huizen van Orléans en Bourgondië eindelijk heeft geleid tot openlijke burgeroorlog, en de koning, Karel VI, in 1412 de oriflamme neemt, om met Jan zonder Vrees de Armagnacs te gaan bestrijden, die door een verbond met Engeland landverraders zijn geworden, laat men te Parijs, zodra de koning zich op vijandelijk gebied bevond, het houden van dagelijkse processies verordenen. Zij duren van eind mei tot in juli, telkens van andere groepen, orden of gilden, telkens langs andere wegen, met andere relieken: 'les plus piteuses processions qui oncques eussent été veues de aage de homme' (de aandoenlijkste processies, die ooit bij mensenheugenis gezien waren). Allen liepen barvoets en met nuchtere maag, de heren van het Parlement zogoed als de arme burgers; elk die kon droeg een kaars of een toorts; er waren steeds veel kleine kinderen bij. Ook uit de dorpen rondom Parijs kwamen de arme landlieden blootsvoets van ver gelopen. Men ging mede of keek het aan 'en grant pleur, en grans lermes, en grant devocion' (in hevige wenen, in bittere tranen, in grote devotie). En bijna al die dagen regende het hard.⁵

Dan waren er de vorstelijke intochten, voorbereid met al de zinrijke kunstvaardigheid, waarover men beschikken kon. En in nooit onderbroken veelvuldigheid de terechtstellingen. De wrede prikkeling en de grove vertedering van het schavot waren een gewichtig element in de geestelijke voeding van het volk. Het was kijkspel met moraal. Tegen gruwelijke roverijen verzong de justitie gruwelijke straffen; een jonge brandstichter en moordenaar wordt te Brussel met een ketting, die aan een ring om een staak kan draaien, binnen een kring van brandende takkenbossen ge-

plaatst. Hij stelt zichzelf aan het volk in roerende woorden ten voorbeeld, 'et tellement fit attendre les coeurs que tout le monde fondoit en larmes de compassion'. 'Et fus sa fin recommandée la plus belle que l'on avait oncques vue.' (en hij vertederde de harten zodanig, dat iedereen smolt in tranen van medelijden. En men prees zijn einde het schoonste dat men ooit gezien had).⁶ Messire Mansart du Bois, een Armagnac, die in 1411 te Parijs wordt onthoofd tijdens het schrikbewind der Bourgondiërs, geeft niet alleen de beul gaarne de vergiffenis, die deze hem naar de gewoonte vraagt, maar verzoekt de beul, hem te kussen. 'Foison de peuple y avoit, qui quasi tous ploroient à chaudes larmes' (er was een menigte volk, die bijna allen hete tranen schreiden).⁷ Dikwijls waren de slachtoffers grote heren; dan genoot het volk de voldoening over het strenge recht en de ernstige vermaning over de wisselvalligheid van aardse grootheid levendiger, dan enig geschilderd exempel of dodendans het hun geven kon. De overheid zorgde, dat aan de indruk van het schouwspel niets ontbrak: in de tekenen van hun grootheid deden de heren hun droevige tocht. Jean de Montaigu, grand maître d'hôtel van de koning, slachtoffer van de haat van Jan zonder Vrees, rijdt naar het schavot, hoog op een kar gezeten, twee trompetters vooruit; hij draagt zijn staatsiekleed, kaproen, houppelende en hozen half wit half rood, en gouden sporen aan de voeten; met die gouden sporen hangt het onthoofde lijk aan de galg. De rijke kanunnik Nicolas d'Orgemont, slachtoffer van de wraak der Armagnacs in 1416, wordt in een vuilniskar door Parijs gevoerd, in een grote violette mantel en kaproen, om de onthoofding van twee genoten aan te zien, vóór hij zelf veroordeeld werd tot levenslange opsluiting 'au pain de douleur et à eau d'angoisse' [op brood van smart en water van angst]. Het hoofd van maître Oudart de Bussy, die een plaats in 't Parlement gewaigerd had, werd op bijzondere last van Lodewijk XI weer opgegraven en in een scharlaken kaproen met bont gevoerd 'selon la mode des conseillers de parlement' [overeenkomstig de mode van de raadsheren van het parlement] op de markt te Hesdin tentoongesteld, met een verklarend rijmpje. De koning zelf schrijft over het geval met grimmige grappigheid.⁸

Zeldzamer dan de processies en de terechtstellingen waren de preken van de reizende predikers, die af en toe het volk kwamen

schokken met hun woord. Wij krantenlezers kunnen ons nauwelijks meer de geweldige werking van het woord op een onverzadigde en onwetende geest voorstellen. De volksprediker broer Richard, die als biechtvader Jeanne d'Arc heeft mogen bijstaan, preekte te Parijs in 1429 tien achtereenvolgende dagen. Hij begon des morgens om vijf uur, en eindigde tussen tien en elf uur, meest op het kerkhof der Innocents, onder welks galerijen de beroemde dodendans geschilderd stond, met de rug naar de open knekelhuizen, waarin, boven de booggang rondom, de schedels voor het gezicht lagen opgestapeld. Toen hij na zijn tiende preek meedeelde, dat het de laatste zou zijn, daar hij geen verlof voor meer had, 'les gens grans et petiz plouroient si piteusement et si fondement, commes s'ilz veissent porter en terre leurs meilleurs amis, et lui aussi' (groot en klein weende zo deerlijk en diep, alsof zij hun beste vrienden [= hun naaste verwanten] zagen begraven, en hij zelf ook). Als hij eindelijk Parijs gaat verlaten, meent het volk, dat hij de zondag nog te St. Denis zal preken; in grote troepen, wel zesduizend, zegt de burger van Parijs, trekken zij zaterdagsavonds uit de stad, om zich een goede plaats te verzekeren, en overnachten op het veld.⁹

Ook aan de franciscaan Antoine Fradin werd te Parijs het preken verboden, omdat hij hevig uitvoer tegen de slechte regering. Maar juist daarom was hij het volk lief. Zij bewaakten hem dag en nacht in het klooster der cordeliers; de vrouwen stonden er op wacht, met haar munitie van as en stenen gereed. Om de proclamatie, die deze wacht verbiedt, lacht men: de koning weet er niets van! Als eindelijk Fradin, verbannen, toch de stad verlaten moet, doet het volk hem uitgeleide, 'crians et soupirans moult fort son departement' (zeer luide zijn vertrek met schreien en zuchten beklagende).¹⁰

Wanneer de heilige dominicaan Vincent Ferrer komt preken, trekt uit alle steden het volk, de magistraat, de geestelijkheid, tot bisschoppen en prelaten toe, hem met lofzangen tegemoet, om hem in te halen. Hij reist met een talrijke schare van volgers, die iedere avond na zonsondergang in processie rondtrekken met geseling en zingen. Uit iedere stad vergezellen hem nieuwe scharen. Hij heeft de verzorging en herberging van al die volgelingen zorgvuldig geregeld door het aanstellen van onbesproken man-

nen tot kwartiermeesters. Tal van priesters uit verschillende orden reizen mee, om hem voortdurend bij te staan in het horen der biecht en de bediening der mis. Een paar notarissen vergezellen hem, om terstond akte op te maken van de bijlegging der geschillen, die de heilige prediker overal tot stand brengt. De magistraat van de Spaanse stad Orihuela verklaart in een brief aan de bisschop van Murcia, dat hij in hun stad 123 verzoeningen had bewerkstelligd, waaronder 67 ter zake van moorden.¹¹ Waar Vincent preekt, moet een houten getimmerte hem en zijn gevolg beschutten tegen de aandrang der menigte, die hem hand of kleed wil kussen. Het handwerk staat stil, zolang hij preekt. Zelden was het, dat hij zijn hoorders niet tot wenen bracht, en als hij sprak van het oordeel en de hellestraffen of van het lijden des Heren, dan braken zowel hij als de hoorders altijd uit in zulk een groot geween, dat hij geruime tijd moest zwijgen, totdat het wenen bedaarde. Boosdoeners kwamen zich voor alle aanwezigen ter aarde werpen, en hun grote zonden met tranen belijden.¹² Toen de beroemde Olivier Mailard in 1485 te Orléans de vastenpreken hield, klommen er zoveel mensen op de daken der huizen, dat de leidekker 64 dagen herstelingsarbeid in rekening bracht.¹³

Het is de stemming der Engels-Amerikaanse revivals en van het leger des heils, maar in het ongemetene en veel meer in het openbaar. Men behoeft bij de beschrijving van Ferrers uitwerking aan geen vrome overdrijving van zijn levensbeschrijver te denken; de nuchtere, droge Monstrelet geeft op bijna gelijke wijze de werking weer, die zekere broeder Thomas, zich uitgevend voor een karmeliet, maar later als bedrieger ontmaskerd, in 1428 met zijn preken in Noord-Frankrijk en Vlaanderen teweegbracht. Ook hem haalde de magistraat in, terwijl edelen de teugel van zijn muilnier hielden; ook om hem verlieten velen, waaronder heren, die Monstrelet met name noemt, huis en gezin, om hem overal te volgen. De aanzienlijke burgers versierden het hoge gestoelte, dat zij voor hem oprichtten, met de kostbaarste hangtapijten, die men betalen kon.

Het was naast de lijdensstof en de laatste dingen vooral de bestrijding van weelde en ijdelheid, waarmee de volkspredikers zo diep de mensen aangrepen. Het volk, zegt Monstrelet, was broeder Thomas vooral dankbaar en genegen voor het neerwerpen van

praal en opschik en in het bijzonder voor de blaam, waarmee hij adel en geestelijkheid overlaadde. Hij placht, wanneer aanzienlijke dames zich met haar hoge puntige kapsels onder zijn gehoor waagden, de kleine jongens op haar aan te hitsen (met belofte van aflat, beweert Monstrelet), met de kreet: *au hennin, au hennin!* zodat de vrouwen gedurende al die tijd geen hennins meer durfden dragen en gehuifd gingen als begijnen. ‘*Mais à l'exemple du lymeçon – zegt de gemoedelijke chroniqueur – lequel quand on passe près de luy retrait ses cornes par dedens et quand il ne ot plus riens les reboute dehors, ainsy firent ycelles. Car en assez brief terme après que ledit prescheur se fust départi du pays, elles mesmes recommencèrent comme devant et oublièrent sa doctrine, et reprinrent petit à petit leur viel estat, tel ou plus grant qu'elles avoient accoustumé de porter*’ (maar naar het voorbeeld van de slak, die haar horens intrekt, als men dicht bij haar komt, en ze weer uitsteekt, als zij niets meer hoort, deden ook deze. Want vrij kort nadat gezegde prediker uit het land vertrokken was, begonnen zij weer als tevoren, en vergaten zijn lering, en hernamen van lieverlede haar oude staatsie, even groot of nog groter dan zij die gewoon waren geweest te dragen).¹⁴

Zowel broer Richard als broer Thomas deden de mutserts der ijdelheden vlammen, gelijk Florence er zestig jaar later op enorme schaal en met onherstelbaar verlies voor de kunst terwille van Savonarola ontsteken zou. In Parijs en Artois in 1428 en 1429 bleef het bij kaarten, verkeerborden, dobbelstenen, kapsels en sieradiën, die mannen en vrouwen gewillig aanbrachten. Deze verbrandingen waren in de vijftiende eeuw zowel in Frankrijk als Italië een veelvuldig element in de grote opwinding, die de predikers te weegbrachten.¹⁵ Het was de ceremoniële vorm, waarin zich de berouwvolle afkeer van ijdelheden en vermaken had vastgezet, de stilering van een heftige aandoening in een gemeenschappelijke, plechtige daad, zoals die tijd in alles neigt tot het scheppen van stijlvolle vormen.

In al deze ontvankelijkheid van gemoed, deze vatbaarheid voor tranen en geestelijke ommekeer, deze prikkelbaarheid moet men zich indenken, om te beseffen, welke kleur en felheid het leven had.

Een publieke rouw had toen nog het uiterlijk van een calami-

teit. Bij de begrafenis van Karel VII geraakt het volk buiten zichzelf van aandoening, als het de stoet ziet: al de hofbeambten ‘vestus de dueil angoisseux, lesquelz il faisoit moult piteux veoir; et de la grant tristesse et courroux qu’on leur veoit porter pour la mort de leurdit maistre, furent grant pleurs et lamentacions faictes parmy toute ladicte ville’ (gekleed in bange rouw, zeer droevig om te zien, en in de ganse stad weende en klaagde men zeer om de grote droefheid en verdriet, waarin men hen om de dood huns meesters zag). Er waren zes pages van de koning op geheel in zwart fluweel gedoste paarden. ‘Et Dieu scet le doloureux et piteux dueil qu’ilz faisoient pour leur dit maistre!’ (en God weet welk een smartelijke en deerniswaardige rouw zij dreven om hun voorgenoemde heer). Een van de knapen had van verdriet in vier dagen niets gegeten of gedronken, vertelde het volk vertederd.¹⁶

Het is echter niet alleen de aandoening van een grote rouw of over een hevige predikatie of over de mysteriën van het geloof, die een overvloed van tranen wekt. Ook bij elke wereldlijke plechtigheid wordt een vloed van tranen gestort. Een beleefdheidsgezant van de koning van Frankrijk aan Filips de Goede breekt bij zijn aanspraak herhaaldelijk in tranen uit. Bij het afscheid van de jonge Jan van Coïmbra van het Bourgondische hof weent alles luide, evenzo bij de verwelkoming van de dauphin, bij de samenkomst der koningen van Engeland en Frankrijk te Ardres. Men zag Lodewijk XI tranen storten bij zijn intocht in Atrecht; tijdens zijn verblijf als dauphin aan het Bourgondische hof beschrijft Chastellain hem herhaaldelijk in snikken en tranen.¹⁷ Er is natuurlijk overdrijving in die beschrijvingen; men moet ze vergelijken met het ‘geen oog bleef droog’ van een dagbladbericht. Bij de beschrijving van het vredescongres te Atrecht in 1435 laat Jean Germain de toehoorders van de treffende aanspraken der gezanten van aandoening plat op de grond vallen, sprakeloos, met zuchten, snikken en gehuil.¹⁸ Zo zal het zeker niet geweest zijn, maar zo vond de bisschop van Chalon, dat het zijn moest: in de overdrijving ziet men de achtergrond van waarheid. Het is ermee als met de tranenvloeden der achttiende-eeuwse sentimentelen. Het wenen was verheffend en schoon. En bovendien: wie kent ook nu niet de sterke ontroering, tot huivering en tranen toe, die een intocht kan te weegbrengen, ook al is de vorst, die de praal geldt, ons volkomen

onverschillig. Toen werd zulk een onmiddellijke aandoening gevuld door een half-religieuze verering van staatsie en grootheid, en brak zich vrij baan in echte tranen.

Wie het verschil in prikkelbaarheid tussen de vijftiende eeuw en onze tijd niet ziet, kan het leren uit een klein voorbeeld op een ander gebied dan dat der tranen, namelijk dat der heethoofdigheid. Wij kunnen ons waarschijnlijk moeilijk een vreedzamer en rustiger spel denken dan het schaakspel. La Marche zegt, dat het dikwijls gebeurt, dat er bij 't schaakspel geschillen rijzen, 'et que le plus saige y pert patience' (en dat de bedaardste er het geduld bij verliest).¹⁹ Twist van koningszonen over een spel schaak was in de vijftiende eeuw nog een even gangbaar motief als in de Karelromans.

Er was in het dagelijks leven voortdurend een onbegrensde ruimte voor gloeiende hartstocht en kinderlijke fantasie. De hedendaagse wetenschappelijke historie der middeleeuwen, die wegens de onbetrouwbaarheid der kronieken bij voorkeur zoveel mogelijk uit officiële oorkonden put, vervalt daardoor wel eens in een gevaarlijke fout. De oorkonden tonen ons weinig van het verschil in levenstoon, dat ons van die tijden scheidt. Zij doen ons het felle pathos van het middeleeuwse leven vergeten. Van al de hartstochten, die het kleuren, spreken de oorkonden doorgaans slechts van twee: de hebzucht en de strijdlust. Wie heeft zich niet dikwijls verbaasd over de schier onbegrijpelijke hevigheid en aanhoudendheid, waarmee hebzucht, twistzucht, wraakzucht uit gerechtelijke oorkonden van die tijd naar voren komen! Eerst in het verband met de algemene hartstochtelijkheid, die op elk gebied het leven doorgloeide, worden die trekken voor ons aannemelijk en verklaarbaar. Daarom blijven de kroniekschrijvers, zij mogen op het stuk van feitelijkheden nog zo oppervlakkig zijn en nog zo dikwijls dwalen, onmisbaar om de tijd goed te zien.

Het leven had in menig opzicht nog de kleur van het sprookje. Wanneer de hofchronisten: geleerde, aanzienlijke mannen, die hun vorsten van nabij kenden, de doorluchtige personen niet anders kunnen zien en beschrijven dan in een archaische, hiëratische gedaante, wat moet dan voor de naïeve volksverbeelding de toverglans van het koningschap zijn geweest! Ziehier een voorbeeld van

die sprookjestoon uit het geschiedwerk van Chastellain. De jonge Karel de Stoute, nog graaf van Charolais, is van Sluis te Gorkum aangekomen, en verneemt daar, dat zijn vader, de hertog, zijn pensie en al zijn beneficiën heeft ingetrokken. Chastellain beschrijft, hoe nu de graaf zijn ganse hofhouding, tot de keukenjongens toe, voor zich laat verschijnen, en hun zijn rampspoed meedeelt in een roerende toespraak, waarin hij zijn eerbied voor de misleide vader, zijn zorg voor het wel der zijnen en zijn liefde voor hen allen be-tuigt. Die zelf middelen hebben, spoort hij aan, met hem zijn for-tuin af te wachten; die arm zijn, laat hij vrij om heen te gaan, en als zij mochten horen, dat 's graven fortuin zich gekeerd heeft, 'komt dan terug, en gij zult allen uw plaats open vinden en zult mij wel-kom zijn, en ik zal het geduld belonen dat gij om mijnentwil hebt gehad'. – 'Lors oyt-l'on voix lever et larmes esandre et clameur ruer par commun accord: "Nous tous, nous tous, monseigneur, vivrons avecques vous et mourrons"' (toen hoorde men stemmen opgaan en geweën uitbreken en een algemeen geroep weerklin-ken: Wij allen, wij allen, Heer, zullen met u leven en sterven). Diep geroerd aanvaardt Karel hun trouw: 'Or vivez doncques et souf-frez; et moy je souffreray pour vous, premier que vous ayez fau-te' (Wel, leeft en lijdt dan, en ik zal eerder voor u lijden, dan dat gij gebrek hebt). Dan komen de edelen en bieden hem aan, wat zij bezitten, 'disant l'un: j'ay mille, l'autre: dix mille, l'autre: j'ay cecy, j'ay cela pour mettre pour vous et pour attendre tout vostre ad-venir' (terwijl de een zeide: ik heb duizend, de ander: ik tienduizend, weer anderen: ik heb dit, ik heb dat om het voor u te beste-den en uw toekomst af te wachten). En zo ging alles zijn gewone gang, en er kwam geen kip minder om in de keuken.²⁰

De uitpenseling van het tafereel is natuurlijk van Chastellain. Wij weten niet, in hoeverre zijn verhaal hier het werkelijk gebeur-de stileert. Doch waar het op aankomt: hij ziet de vorst in de een-voudige vormen van de volksballade; het geval wordt voor hem geheel beheerst door de meest primitieve roerselen van weder-zijdse trouw, zich uitend in epische soberheid.

Terwijl het mechanisme van het staatsbestuur en de staatshuis-houding in werkelijkheid reeds gecompliceerde vormen had aan-genomen, projecteert zich het staatsbeleid in de geest des volks in enkele vaste, eenvoudige figuren. De politieke voorstellingen,

waarin men leeft, zijn die van het volkslied en de ridderroman. Men herleidt als het ware de koningen van zijn tijd tot een beperkt getal van typen, elk min of meer beantwoordend aan een motief uit lied of aventure: de edele, rechtvaardige vorst, de door boze raden misleide vorst, de vorst wreker van de eer van zijn geslacht, de vorst in het ongeluk door de trouw der zijnen gesteund. De burgers van een laat-middeleeuwse staat, zwaar belast en zonder zeggenschap over de besteding der gelden, leven in een voortdurend wantrouwen, of hun penningen niet worden verspild, of zij wel ten bate komen van 's lands welzijn. Dit wantrouwen in het staatsbeleid zet zich om in de vereenvoudigende voorstelling: de koning wordt omringd door hebzuchtige, sluwe raadgevers, of de weelde en overdaad van 's konings hofhouding is er schuld aan, dat het slecht gaat met het land. Zo reduceren zich de politieke kwesties voor het volk tot de gevallen van de sproke. Filips de Goede begreep, welke taal het volk verstond. Tijdens zijn feesten in Den Haag in 1456 heeft hij, om indruk te maken op de Hollanders en Friezen, die zouden menen, dat het hem aan geld ontbrak om het bisdom Utrecht te vermeesteren, in een kamer naast de ridderzaal dertigduizend mark zilver aan kostelijk vaatwerk laten uitstallen. Iedereen mag er naar komen kijken. Bovendien zijn er uit Rijssel twee geldkisten meegebracht met tweehonderdduizend gouden leeuwen. Men mag beproeven, ze op te lichten, maar het is moeite vergeefs.²¹ Kan er opvoedkundiger vermenging van staatskrediet en kermisvermaak bedacht worden?

Het vorstelijk leven en bedrijf had nog menigmaal een fantastisch element, dat ons aan de kalief uit Duizend en één Nacht herinnert. Zij handelen temidden van de koel berekende politieke ondernemingen soms met een roekeloze onstuimigheid, die om een persoonlijke gril hun leven en hun werk in gevaar brengt. Eduard III waagt er zichzelf, de prins van Wales en de zaak van zijn land aan, om een vloot van Spaanse koopvaarders aan te vallen, ter vergelding van enige zeeroverij.²² – Filips de Goede heeft er zijn zinnen op gezet, een zijner archers te huwen aan een rijke brouwersdochter uit Rijssel. Toen de vader dit tegenwerkt en er het Parlement van Parijs inhaalt, breekt de hertog, in woede ontstoken, de gewichtige staatsbesognes, die hem in Holland hielden, plotse-

ling af, en onderneemt, in de heilige tijd vlak voor Pasen nog wel, een gevaarlijke zeereis van Rotterdam naar Sluis, om zijn zin door te drijven.²³ Een andermaal is hij in zinneloze toorn om een twist met zijn zoon als een weggelopen schooljongen stil uit Brussel gereden, en verdwaalt 's nachts in het bos. Als hij weer terecht is, valt de hachelijke taak, om hem weer in zijn gewone doen te brengen, de ridder Philippe Pot te beurt. De handige hoveling vindt het rechte woord: 'Bonjour monseigneur, bonjour, qu'est cecy? Faites-vous du roy Artus maintenant ou de messire Lancelot?' (Goedendag, Heer, goedendag, wat is dit? Speelt gij nu koning Artur of heer Lancelot?)²⁴

Hoe kaliefachtig doet het aan, wanneer dezelfde hertog, als de geneesheren hem hebben voorgeschreven, zich het hoofd kaal te laten scheren, gelast, dat alle edelen zullen doen als hij, en Peter van Hagenbach opdraagt, om waar hij een edelman ongeschoren vond, hem van zijn hardos te ontdoen.²⁵ Of wanneer de jonge koning van Frankrijk, Karel VI, met een vriend op één paard, vermomd de intocht van zijn eigen bruid Isabella van Beieren gaat zien, en in 't gedrang klappen oploopt van de dienders.²⁶ – Een dichter uit de vijftiende eeuw laakt het, dat de vorsten hun nar of speelman tot hofraad en minister verheffen, gelijk ten deel viel aan Coquinet le fou de Bourgogne [Coquinet de zot van Bourgondië].²⁷

De staatkunde is nog niet geheel binnen de grenzen van bureaucratie en protocol ingeperkt: ieder ogenblik kan de vorst zich daaraan onttrekken, om elders het richtsnoer van zijn beleid te zoeken. Zo zoeken de vorsten der vijftiende eeuw herhaaldelijk raad in staatszaken bij de visionaire asceten en de geëxalteerde volkspredikers. Dionysius de Kartuizer, Vincent Ferrer traden als politieke raadgevers op; de luidruchtige prediker Olivier Mailard, een Franse Brugman, was in de heimelijkste onderhandelingen van vorstenhoven gemengd.²⁸ Een element van godsdienstige spanning werd zodoende levend gehouden in de hoge staatkunde.

Omstreeks het einde der veertiende en het begin der vijftiende eeuw moesten de geesten bij het opzien naar het hoge toneel van vorstelijk bedrijf en lotgeval wel meer dan ooit vervuld worden van het denkbeeld, hoe daar in een bloedig romantische sfeer zich louter woeste treurspelen afspeelden, vol van de aangrij-

pendste neerstoringen uit majesteit en heerlijkheid. In dezelfde maand september 1399, dat te Westminster het Engelse Parlement bijeenkwam, om te horen, dat de koning Richard II, overwonnen en gevangen door zijn neef van Lancaster, de kroon had opgegeven, waren te Mainz reeds de Duitse keurvorsten vergaderd, om hún koning af te zetten: Wenzel van Luxemburg, even wankeel van geest, even onbekwaam tot heersen, even grillig van gemoed als zijn zwager van Engeland, alleen niet zo tragisch vallende. Wenzel bleef nog lange jaren koning van Bohemen, maar op Richards afzetting volgde zijn geheimzinnige dood in de gevangenis, die de moord van zijn overgrootvader Eduard II, zeventig jaren eerder, in het geheugen terugriep. Was niet de kroon een droevig bezit vol gevaren? In het derde grote rijk der christenheid een waanzinnige op de troon, Karel VI, en weldra het land verscheurd door wilde partijtwist. In 1407 brak de naijver van de huizen Orléans en Bourgondië uit in openlijke vete: Lodewijk van Orléans, 's konings broeder, viel door sluipmoordenaars, gehoord door zijn neef de hertog van Bourgondië, Jan zonder Vrees. Twaalf jaren later de wraak: in 1419 wordt Jan zonder Vrees bij de plechtige samenkomst op de brug van Montereau verraderlijk gedood. Die beide vorstenmoorden, met hun eindeloze nasleep van wraakzucht en strijd, hebben aan de Franse geschiedenis ener ganse eeuw een grondtoon van sombere haat gegeven. Want de geest des volks ziet al het ongeluk, dat Frankrijk weervaart, in het licht van dat grote, dramatische motief; hij kan nog geen andere oorzaken beseffen dan persoonlijke en hartstochtelijke.

Bij dat alles de Turken, die steeds dreigender opdringen, die weinig jaren tevoren, in 1396, bij Nicopolis het prachtige Franse ridderleger vernietigd hebben, dat roekeloos was uitgetrokken onder diezelfde Jan van Bourgondië, toen nog graaf van Nevers. En de christenheid verscheurd door het grote schisma, dat nu reeds een kwart eeuw had geduurd: twee die zich paus noemden, elk met hartstochtelijke overtuiging door een deel der westerse landen aangehangen; straks als het concilie van Pisa in 1409 smadelijk faalt in zijn poging tot herstel der eenheid in de Kerk, zullen het er drie zijn, die om de pausmacht strijden. 'Le Pape de la Lune' heette gemeenlijk in Frankrijk de hardnekkige Aragonees Peter van Luna, die als Benedictus XIII zich te Avignon staande

hield; zal het niet voor het eenvoudige volk een half ijlhoofdige klank hebben gehad: 'le Pappé de la Lune'?

Er doolde in die eeuwen langs de vorstenhoven menig ontroonde koning, meestal schraal van middelen en groot van plannen, met de glans van het wonderlijke Oosten, vanwaar zij kwamen: Armenië, Cyprus, weldra Constantinopel zelf, elk een figuur uit het beeld dat ieder voor ogen had van het rad der Fortuin, waar de koningen aftuimelen met schepters en tronen. Tot hen behoorde niet René van Anjou, al was ook hij een koning zonder kroon. Hij had het best in zijn rijke bezittingen in Anjou en Provence. Toch was de wisselvalligheid der vorstelijke fortuin in niemand beter belichaamd te zien dan in deze prins van het huis van Frankrijk, die altijd weer de hoogste kansen had gemist, die getracht had naar de kronen van Hongarije, Sicilië en Jeruzalem, en niet anders gevonden had dan nederlagen, moeilijke ontvluchtingen, lange gevangenschappen. De dichterkoning zonder troon, die zich vermeide in herderdicht en miniatuurkunst, moet wel van een diep gewortelde frivoliteit zijn geweest, of het lot zou hem hebben genezen. Bijna al zijn kinderen had hij zien sterven, en de dochter, die hem gebleven was, had een lot, dat in zwarte somberheid het zijne overtrof. Margareta van Anjou, vol geest, eerezucht en hartstocht, had, zestien jaar oud, de koning van Engeland gehuwd, Hendrik VI, een onnozele. Het Engelse hof was een hel van haat. Nergens waren de argwaan tegen de koninklijke verwanten, de aanklacht tegen machtige dienaren der kroon, de heimelijke en gerechtelijke moorden terwille van veiligheid of partijzucht zo door de politieke zeden heengeweven als in Engeland. Lange jaren had Margareta in die sfeer van vervolging en angst geleefd, eer de grote familietwist tussen Lancaster, het huis van haar gemaal, en York, dat van hun talrijke en roerige neven, in het stadium treedt van bloedig en openlijk geweld. Toen verloor Margareta kroon en bezit. De wisselingen van de Rozenoorlog hadden haar geleid door de vreselijkste gevaren en de bitterste nood. Eindelijk veilig in een toevlucht aan het Bourgondische hof, gaf zij uit eigen mond aan Chastellain, de hofchroniqueur, het aandoenlijk verhaal van haar rampspoed en zwerftochten: hoe zij zich en haar jonge zoon had moeten toevertrouwen aan de erbarming van een struikrover; hoe zij eens bij de mis een Schotse boogschutter om

een penning had moeten vragen voor een offer, 'qui demy à dur et à regret luy tira un gros d'Escosse de sa bourse et le luy presta' (die half onwillig en met spijt haar een Schotse groot uit zijn beurs haalde en leende). De brave historieschrijver, bewogen om zoveel leed, wijdde haar tot troost een *Temple de Bocace*,²⁹ 'aucun petit traité de fortune, prenant pied sur son inconstance et décevuse nature' (zeker klein traktaat over de fortuin, uitgaande van haar onstandvastigheid en bedrieglijke aard). Hij meende, naar het vaste recept van die dagen, de veelbeproefde koningsdochter niet beter te kunnen sterken dan door een sombere galerij van vorstenongeluk. Geen van beiden kon weten, dat haar het ergste nog te wachten stond: bij Tewkesbury in 1471 de Lancasters voorgoed verslagen, haar enige zoon in de slag gevallen of na de slag vermoord, haar gemaal heimelijk omgebracht, zijzelf vijf jaren in de Tower, om ten slotte door Eduard IV aan Lodewijk XI te worden verkocht, aan wie zij tot dank voor haar bevrijding afstand moest doen van de erfenis van haar vader, koning René.

Waar echte koningskinderen zulk een lot beleefden, hoe zou daar een burger van Parijs anders dan geloof schenken aan de verhalen van verloren kronen en ballingschap, waarmede vagebonden somtijds belangstelling en barmhartigheid zochten? In 1427 verscheen in Parijs een troep zigeuners, zich voordoende als boetelingen, 'ung duc et ung conte et dix hommes tous à cheval' [een hertog en een graaf en tien mannen allen te paard]. De rest, een honderdtwintig sterk, moest buiten blijven. Uit Egypte waren zij, de paus had hun als boete voor hun afval van het christelijk geloof opgelegd, om zeven jaar te zwerven zonder in een bed te slapen. Zij waren wel twaalfhonderd geweest, maar hun koning en koningin en al de anderen waren onderweg gestorven. Tot enige solaa's had de paus gelast, dat ieder bisschop en abt hun tien pond tournois zou geven. De Parijzenaars kwamen in grote menigte naar het vreemde volkje kijken, en lieten zich de hand lezen door de vrouwen, die de lieden het geld uit hun beurzen in de hare deden verhuizen 'par art magicque ou autrement' [door toverkunst of op andere wijze].³⁰

Er lag om het vorstenleven een sfeer van avontuur en van harts-tocht. Het was niet louter de volksverbeelding, die het die kleur leende. De moderne mens maakt zich doorgaans geen voorstelling

van de teugelloze buitensporigheid en ontvlambaarheid van het middeleeuws gemoed. Wanneer men enkel te rade gaat met de officiële documenten, de meest betrouwbare gegevens tot het kennen der geschiedenis, zoals zij terecht beschouwd worden, dan kan men van een stuk middeleeuwse geschiedenis soms een beeld ontwerpen, dat in niets wezenlijks verschilt van een beschrijving van ministers- en gezantenpolitiek der achttiende eeuw. Maar zulk een beeld mist één gewichtig element: de schelle kleur van de geweldige hartstocht, die én de volken én de vorsten heeft bezielde. Zonder twijfel is een hartstochtelijk element ook nú nog in de staatkunde aanwezig, maar het vindt, behalve in dagen van omwenteling en burgeroorlog, meer remmen en beletselen; het is op honderden wijzen door het ingewikkelde mechanisme van het gemeenschapsleven in vaste banen geleid. In de vijftiende eeuw komt in de politieke daad nog zulk een mate van onmiddellijk affect tot uiting, dat nut en berekening er telkens worden doorbroken. Gaat dat affect gepaard met machtsgevoel, zoals bij de vorsten, dan werkt het dubbel heftig. Chastellain drukt het in zijn deftige termen bondig uit. Het is geen wonder, zegt hij, dat vorsten dikwijls met elkaar in vijandschap leven, 'puisque les princes sont hommes, et leurs affaires sont haulx et agus, et leurs natures sont subgettes à passions maintes comme à haine et envie, et sont leurs coeurs vray habitacle d'icelles à cause de leur gloire en régner' (want vorsten zijn mensen, en hun belangen zijn hoog en hachelijk, en hun aard is onderhevig aan menige hartstocht als haat en nijd, ja hun hart een ware woonplaats derzelve, wegens hun roemzucht in het heersen).³¹ Is dit niet ongeveer hetzelfde, wat Burckhardt 'das Pathos der Herrschaft' heeft genoemd?

Wie de geschiedenis van het Bourgondische vorstenhuis wilde schrijven, moest als grondtoon van zijn verhaal steeds weer een wraakmotief kunnen doen klinken, zo zwart als een katafalk, dat u bij elke daad in de raad en te velde de bittere smaak gaf te proeven van hun geest vol sombere wraakgierigheid en verscheurde hoogmoed. Zeker, het zou onnozel zijn, om weer te willen terugkeren tot het al te simpele gezicht, dat de vijftiende eeuw zelf op de geschiedenis had. Het gaat natuurlijk niet aan, de gehele machts-tegenstelling, waaruit de eeuwenlange strijd van Frankrijk en de Habsburgers is gegroeid, te willen afleiden uit de bloedwraak tus-

sen Orléans en Bourgondië, de twee takken van het huis Valois. Doch men dient zich, meer dan bij het opsporen van de algemene staatkundige en economische oorzaken in de regel geschiedt, voortdurend bewust te blijven, dat voor de tijdgenoot, zowel voor de beschouwers als voor hen, die zelf de handelenden waren in het grote pleit, die bloedwraak het bewuste moment was, dat de handelingen en lotgevallen van de vorsten en de landen beheerste. Filips de Goede is voor hen in de eerste plaats de wreker, 'celluy qui pour vengier l'outrage fait sur la personne du duc Jehan soustint la gherre seize ans' [degene die om de smaad te wreken de persoon van hertog Jan aangedaan zestien jaar oorlog voerde].³² Als een heilige taak had Filips het op zich genomen: 'en toute criminelle et mortelle aigreur, il tireroit à la vengeance du mort, si avant que Dieu luy vouldroit permettre; et y mettroit corps et âme, substance et pays tout en l'aventure et en la disposition de fortune, plus réputant oeuvre salutaire et agréable à Dieu de y entendre que de le laisser' (in alle pijnlijke en dodelijke hevigheid zou hij streven naar wraak om de dode, zo ver als God het hem wilde veroorloven, en hij zou er lijf en ziel op zetten, vermogen en landen alles aan het lot wagen, het een heilzaam werk achtende en eer aan God gevallig om er zich op toe te leggen dan om het te laten). Het was de dominicaan, die bij de lijkdienst voor de vermoorde hertog de predikatie hield, in 1419 euvel genoeg aangerekend, dat hij had durven wijzen op de christenplicht om niet te wreken.³³ La Marche stelt het zo voor, dat de plicht van eer en wraak ook voor de landen van de hertog het motief hunner politieke wensen was: al de staten van zijn landen riepen met hem om wraak, zegt hij.³⁴

Het traktaat van Atrecht, dat in 1435 de vrede tussen Frankrijk en Bourgondië scheen te zullen brengen, begint met de boete voor de moord van Montereau; een kapel te stichten in de kerk van Montereau, waar Jan het eerst begraven was, waar ten eeuwiggen dage een requiem zal gezongen worden iedere dag; desgelijks in dezelfde stad een kartuizerklooster, een kruis op de brug zelf, waar het feit was bedreven, een mis in de kartuizerkerk te Dijon, waar de Bourgondische hertogen begraven liggen.³⁵ Dit was nog maar een deel van al de openbare boete en schande, die de kanselier Rolin namens de hertog geëist had: kerken met kapittels niet alleen te Montereau, maar ook te Rome, Gent, Dijon, Parijs, San-

tiago de Compostela en Jeruzalem, met opschriften in steen, die het feit verhalen moesten.³⁶

Een wraakbehoefte, die zich in zo wijdloppige vormen kleepte, moet wel vooraan in de geest hebben gestaan. En wat zou het volk van de staatkunde zijner vorsten beter hebben begrepen dan deze eenvoudige, primitieve motieven van haat en wraak? De aanhanke-lijkheid aan de vorst was van een kinderlijk impulsief karakter; het was een zeer onmiddellijk gevoel van trouw en gemeenschap. Het is een uitbreiding van het oude sterke besef, dat de eedhel-pers aan de klager, de mannen aan hun heer bond, en dat in vete en strijd tot alles vergetende hartstocht aangloei-de. Het is partij-gevoel, geen staatsgevoel. De latere middeleeuwen zijn de tijd der grote partijstrijden. In Italië consolideren de partijen zich reeds in de dertiende eeuw, in Frankrijk en de Nederlanden rijzen ze overal omhoog in de veertiende. Iedereen, die de geschiedenis van die tijden bestudeert, moet wel eens getroffen zijn door de gebrek-kigheid, waarmee die partijschappen door de moderne geschied-vorsing uit economisch-politieke oorzaken worden verklaard. De economische tegenstellingen, die men eraan ten grondslag legt, zijn veelal louter schematische constructies, die men met de bes-te wil niet uit de bronnen kan aflezen. Niemand zal de aanwezig-heid van economische oorzaken voor die partijgroeperingen wil-len loochenen, doch onbevredigd door het succes, waarmee zij tot nu toe zijn aangewezen, is men geneigd te vragen, of ter verklaring van de laat-middeleeuwse partijstrijd een sociologisch gezichts-punt voorlopig niet meer profijt oplevert dan een politisch-econo-misch. Wat de bronnen werkelijk te zien geven van het ontstaan der partijen is ongeveer dit. In de zuiver-feodale tijd ziet men overal afzonderlijke, beperkte veten, waarin geen ander economisch mo-tief kan worden waargenomen dan dat de een de ander zijn goed benijdt. Doch niet alleen zijn goed, ook en zeker niet minder he-vig zijn eer. Familietrots en wraakzucht, hartstochtelijke trouw van de zijde der volgers, zijn hier volkomen primaire roerselen. Naarmate nu de staatsmacht zich versterkt en uitbreidt, treden al die familieveten in zekere polarisering ten opzichte van het lands-heerlijk gezag, en nu agglomereren zij zich tot partijen, die zelve de grond van hun gescheiden zijn niet anders beseffen dan op de basis van solidariteit en gemeenschapseer. Zien wij dieper in die

grond, als wij economische tegenstellingen postuleren? Wanneer een scherpziend tijdgenoot verklaart, dat voor de haat van Hoeksen en Kabeljauwsen geen redelijke gronden waren te bespeuren,³⁷ moet men niet minachtend de schouders ophalen en wijzer willen zijn dan hij. Er is immers inderdaad geen enkele bevredigende verklaring, waarom de Egmonds Kabeljauws en de Wassenaars Hoeks zijn geweest. Want de economische contrasten, die hun geslachten kenmerken, zijn eerst het product van hun positie tegenover de vorst als aanhangers van deze partij of van gene.³⁸

Hoe hevig de gemoedsbeweging van vorstentrouw werken kon, leest men op elke bladzijde der middeleeuwse geschiedenis. De dichter van het mirakelspel *Marieken van Nimwegen* vertoont ons, hoe Mariekens kwade moei, na zich met de buurvrouwen half razend gekeven te hebben over de twist van Arnold en Adolf van Gelre, in haar woede haar nicht het huis uit jaagt, en later uit spijt, dat de oude hertog uit zijn gevangenis is verlost, zich van het leven berooft. Het is deze dichter te doen om te waarschuwen voor de gevaren van 'partiscap'; hij kiest daartoe een extreem voorbeeld, een zelfmoord uit 'partiscap', overdreven zonder twijfel, doch met dat al bewijst het, welk een hartstochtelijk karakter de dichter aan het partijgevoel toekende.

Er zijn vertroostender voorbeelden. Midden in de nacht laten de schepenen van Abbeville de klokken luiden, omdat er een boede gekomen is van Karel van Charolais met verzoek om te bidden voor de genezing zijns vaders. De verschrikte burgers stromen ter kerke, ontsteken honderden kaarsen, liggen geknield of gans ter aarde, in tranen, de gehele nacht, terwijl de klokken aldoor luiden.³⁹

Als het volk van Parijs, in 1429 nog Engels-Bourgondischgezind, verneemt, dat broeder Richard, die hen nog pas zo innig had aangegrepen met zijn preken, een Armagnac is, die de steden heimelijk ompraat, dan vervloeken zij hem bij God en de heiligen; voor de tinnen penning met de naam van Jezus, die hij hun gegeven had, nemen zij het Andrieskruis, het partijteken van Bourgondië. Zelfs het hervatten van de dobbelspelen, waartegen broer Richard geijverd had, geschiedde, meent de burger van Parijs, 'en despit de luy' (zijns ondanks).⁴⁰

Men zou menen, dat het schisma tussen Avignon en Rome, dat

immers geen enkele dogmatische grond had, ook geen geloofshartstocht kon wekken, althans niet in de landen, ver van de beide centra verwijderd, waar men beide pausen enkel bij name kende, en niet onmiddellijk bij de scheuring betrokken was. Toch ontwikkelt zich ook daar het schisma terstond tot een scherpe en hevig bewogen partijzaak, ja, tot een tegenstelling als van gelovigen en ongelovigen. Wanneer Brugge overgaat van de paus te Rome tot die van Avignon, verlaten tal van lieden huis en stad, bedrijf of prebende, om in Utrecht, Luik of een ander gebied der urbanistische obediëntie naar hún partij te kunnen leven.⁴¹ Vóór de slag bij Rozebeke in 1382 is de Franse legeraanvoering in twijfel, of men tegen de Vlaamse opstandelingen de oriflamme, de heilige koningsvaan, die enkel gebruikt mocht worden in een heilige strijd, zal ontplooiën of niet. De beslissing valt: ja, want die Vlamingen zijn urbanisten, dus ongelovigen.⁴² De Franse politieke agent en schrijver Pierre Salmon kon bij een bezoek aan Utrecht geen priester vinden, die hem zijn paas wil laten vieren, 'pour ce qu'ils disoient que je estoie scismatique et que je créois en Benedic l'antipape' [omdat zij zeiden dat ik een afvallige was en dat ik geloofde in Benedictus, de tegenpaus], zodat hij alleen in een kapel gaat biechten, alsof hij 't voor een priester deed, en de mis hoort in het kartuizerklooster.⁴³

Het sterk bewogen karakter van partijgevoel en vorstentrouw werd nog verhoogd door de machtige, suggestieve werking, die er uitging van al de partijtekens, kleuren, emblemen, deviezen, kreten die elkander somtijds in bonte wisseling opvolgden, meestal zwanger van moord en doodslag, een enkele maal teken van blijder dingen. Wel tweeduizend personen trokken in 1380 de jonge Karel VI bij zijn intocht in Parijs tegemoet, allen gelijk gekleed in half groen half wit. Tot driemaal toe zag men in de jaren 1411 tot 1423 heel Parijs plotseling met ander kenteken getooid: paarse kaproenen met het Andrieskruis, witte kaproenen, dan weer violette. Zelfs geestelijken, vrouwen en kinderen droegen ze. Tijdens het schrikbewind der Bourguignons te Parijs in 1411 werden iedere zondag de Armagnacs onder klokgelui geëxcommuniceerd; men behing de heiligenbeelden met het Andrieskruis, ja, sommige priesters, beweerde men, wilden bij de mis en bij de doop het kruisteken niet recht maken, zoals de Heer gekruist was, maar maakten het schuins.⁴⁴